

CDU

Politieke partij of beroepsvereniging voor bestuurders?

door Pieter de Jonge

Sinds 2010 is de VVD er drie keer in geslaagd om bij de landelijke verkiezingen de grootste partij te worden. De Duitse zusterpartij, de *Freie Demokratische Partei* (FDP), is minder succesvol: in 2013 kwam zij drie tiende procent van het aantal stemmen tekort om de kiesdrempel van vijf procent te halen (cf. De Jonge 2016). Afgelopen september keerde zij met 10,7 procent van de stemmen terug in de *Bundstag*, het Duitse parlement.

In Nederland en België waren de liberale partijen in de tweede helft van de twintigste eeuw in omvang gelijk aan de sociaaldemocraten en de christendemocraten. In Duitsland is dat niet het geval. De FDP is altijd

een stuk kleiner dan de twee *Volksparteien*, de *Sozialdemokratische Partei Deutschlands* (SPD) en de *Christlich-Demokratische Union* (CDU). In Nederland lijken VVD en CDA een deel van hun electoraat te delen, in ieder geval op economisch terrein (Lucardi & Voerman, 2006). Wellicht zou menig VVD-stemmer in Duitsland dan ook CDU stemmen. Daarom verschaft dit artikel een achtergrond van de geschiedenis en de standpunten van de CDU. Hierbij moet de lezer in gedachten houden dat het CDA en de CDU weliswaar zusterpartijen zijn, maar een andere ontstaansgeschiedenis kennen en inhoudelijk soms van elkaar verschillen.

1949-1969: de Adenauerperiode

De geschiedenis van de CDU kan in vier

fasen onderverdeeld worden: de Adenauerperiode (1949-1969), de oppositieperiode (1969-1982), het tijdperk van Helmut Kohl (1982-1998) en de periode vanaf 1998, die vereenzelvigd kan worden met Angela Merkel.

De *Adenauer-Ära* loopt van het ontstaan van de CDU in 1946 tot eind jaren zestig. Konrad Adenauer (1876-1967), van 1949 tot 1963 bondskanselier van Duitsland en tot 1966 landelijk CDU voorzitter, speelde een leidende rol bij de oprichting van de partij. Na de oorlog werd Duitsland verdeeld in vier geallieerde bezettingszones. Het was onduidelijk hoe de geallieerden zouden besluiten over de toekomst van Duitsland. Vooral Frankrijk, dat tussen 1870 en 1940 drie keer was aangevallen door Duitsland, bepleitte het ongedaan maken van de Duitse eenwording van 1866-1870 en verlangde dat Duitsland werd opgesplitst in meerdere kleinere staten. Tegelijkertijd zorgde de verslechterde verhouding met de Sovjet-Unie ervoor dat de Verenigde Staten en Groot-Brittannië hun bezettingszones samenvoegden. Later kwam de Franse zone daarbij, met uitzondering van Saarland, dat pas op 1 januari 1957 een Duitse bondsstaat werd. Samen werden de drie zones in 1949 de *Bundesrepublik Deutschland* (BRD), oftewel West-Duitsland. De Sovjetzone werd datzelfde jaar omgezet in de *Deutsche Demokratische Republik* (DDR): Oost-Duitsland.

Adenauer was burgemeester van Keulen, tot de nazi's hem in 1933 tot ontslag dwongen.

Hij werd door de Amerikanen opnieuw tot burgemeester benoemd in 1945, maar werd datzelfde jaar nog ontslagen na een conflict met de Britse bevelhebber. Hierdoor had hij zijn handen vrij om zich te richten op de oprichting van de CDU. Hoewel niet actief geweest in het verzet, genoot hij groot prestige door zijn bestuurlijke ervaring en doordat hij niet besmet was met een naziverleden.

Adenauer was lid geweest van de katholieke *Zentrumspartei*, die zich ten tijden van de *Kulturkampf* sterk maakte voor de katholieke belangen. Na de Duitse eenwording (1866-1870) beschuldigde Bismarck, zelf afkomstig uit het protestantse en patriottische Pruisen, de katholieken ervan trouwer te zijn aan de paus dan aan het vaderland. Toen vervolgens echter het socialisme opkwam, besloot Bismarck samen te werken met de katholieken om tegen de socialisten op te treden. *Zentrum* bleef als partij bestaan.

Na de oorlog gaf Adenauer de voorkeur aan het oprichten van een brede christendemocratische partij boven het heroprichten van de katholieke partij. Een brede volkspartij zou een grotere rol kunnen spelen dan een partij die slechts één bevolkingsdeel vertegenwoordigde (Irving, 2002). Wel hechtte hij aan het christelijke fundament van de samenleving. Volgens hem was het niet pas in de naziperiode, maar al vanaf de Duitse vereniging in 1866-1870 de verkeerde kant op gegaan met de Duitse samenleving, omdat humanisme en christendom toen ingeruild werden voor nationalisme en militarisme.

Hieruit waren de wereldoorlogen voortgekomen. Onder Hitler waren de Duitsers afgedaald naar de hel, maar de zondeval had een halve eeuw daarvoor al plaatsgevonden (ibid.). ‘Materialisme’ en ‘antimaterialisme’ zouden terugkerende termen worden in redevoeringen van CDU-politici in de beginperiode. Communisme en nationaalsocialisme gingen vooral uit van de materiele werkelijkheid. Wie belang hechtte aan niet-materiële waarden, zoals naastenliefde, moest het zoeken bij andere gedachtestromingen. Aangezien het christendom uitging van het bestaan van God en van hogere waarden, was een confessionele politiek het beste alternatief (Mitchell, 2003). De christendemocratie sprak veel Duitsers aan; kerken stonden in het naoorlogse Duitsland in hoog aanzien (Großbölting, 2013). Adenauer wilde bovendien een politieke beweging die katholieken en protestanten verenigde, omdat gebrek aan politieke samenwerking tussen de verschillende religieuze groepen volgens hem de opkomst van Hitler mede mogelijk had gemaakt (Irving, 2002).

Hoewel kerkelijke betrokkenheid verondersteld werd, moet het christelijke karakter van de CDU niet overdreven worden. Binnen de CDU liepen de meningen namelijk uiteen. Adenauer was een behoudende katholiek die geloofde in de vrije markt, maar er bestond ook een katholieke arbeidersvleugel. De protestanten uit de noordelijke deelstaten waren in religieus opzicht veelal vrijzinnig en zaten op sociaaleconomisch vlak dicht tegen de FDP aan. In andere protestantse regio's

was de kerkelijke betrokkenheid juist groot. Sommige protestanten beschouwden zich als sociaalchristelijk en hechtten veel belang aan opkomen voor de armen. Daarnaast bleek de CDU aantrekkelijk voor vroegere nationaalconservatieven (die vóór 1933 sceptisch waren geweest over de democratie, maar via de CDU alsnog enthousiast werden gemaakt voor de democratie). Een te sterke nadruk op ideologie kon interne tegenstellingen aanwakkeren. Pragmatisme genoot daarom de voorkeur. Landelijk zou de CDU in algemene zin een christelijke partij worden, om in de praktijk als behoudende centrumrechtse partij te fungeren (Bosch, 2002; Irving, 2002).

Een sterk punt van de CDU was het economische beleid dat de partij voorstond. Minister van Economische Zaken Ludwig Erhard (1897-1977) ontwikkelde de sociale markteconomie.¹ Keynesiaanse staatssturing op het terrein van de economie was taboe. Bedrijven en de markt moesten zoveel mogelijk vrijgelaten worden. Wel moesten werknemers en mensen die buiten hun schuld om niet in hun onderhoud konden voorzien beschermd worden via de sociale zekerheid (Bosch, 2002; Corduwener, 2017; Judt, 2010; Turner, 1992). Sommige auteurs menen dat Erhard vooral een voorstander van de markteconomie was en dat het sociale aspect eerder van Adenauer kwam (Bosch, 2002). Dit maakte de FDP een geschiktere coalitiepartner dan de *Socialdemokratische Partei Deutschland*. Adenauer steunde dan ook bijvoorbeeld de kandidatuur van

FDP-voorman Theodor Heuss (1884-1963) tot bondspresident (1949-1959), in Duitsland een overwegend ceremoniële functie. Waar Adenauer zich in deze periode vooral bezig hield met ‘harde’ onderwerpen als economie en buitenlandbeleid, richtte president Heuss zich op ‘zachte’ thema’s als burgerschapszin en cultuur (Sontheimer, 1991).

Adenauer zelf drukte een grote stempel op het buitenlandse beleid. Dit kwam deels doordat Duitsland pas in 1955 weer volledig soeverein – dat wil zeggen, niet langer onder toezicht van geallieerde machten – zou worden. Tot die tijd mocht het geen zelfstandig buitenlands beleid voeren, laat staan een minister van Buitenlandse Zaken benoemen. Dit terrein handelde Adenauer daarom zelf af. Hij bleef dat feitelijk doen tot hij aftrad als bondskanselier – hoewel er later in zijn regeerperiode wel buitenlandministers benoemd werden. Adenauer zag integratie van West-Duitsland in westerse bondgenootschappen (de zogenaamde *Westintegration*) als noodzakelijk om de communistische dreiging van het Oostblok tegen te gaan én om te voorkomen dat Duitsland nog eens een oorlog zou beginnen. Hij streefde naar aansluiting bij de NAVO en betrokkenheid van Duitsland bij de Europese integratie (Irving, 2002).

Dit laatste vormde een conflictpunt met de SPD. Partijleider Kurt Schumacher wilde zo snel mogelijk West- en Oost-Duitsland herenigen. Aansluiting van West-Duitsland bij de NAVO zou dit bemoeilijken. In deze

twist kunnen verschillen in achtergrond een rol hebben gespeeld: Schumacher kwam oorspronkelijk uit Pruisen (waar veel arbeiders socialistisch stemden), na de oorlog deel van Oost-Duitsland, terwijl Adenauer afkomstig was uit het Rijnland in het uiterste westen. Adenauer had weinig op met het Pruisische militarisme en autoritarisme, wat het voor hem aanvaardbaar maakte om tijdelijk gescheiden te zijn van Oost-Duitsland (Turner 1992; Sontheimer 2003).

“...Communisme en nationaalsozialisme gingen vooral uit van de materiële werkelijkheid. Wie belang hechte aan niet-materiële waarden, zoals naastenliefde, moest het zoeken bij andere gedachtestromingen...”

Voor veel Duitse kiezers bleek de angst voor het communisme te groot om het risico van neutraliteit op Russische voorwaarden te riskeren. Het economische beleid van Erhard bleek bovendien te werken: de economie herstelde zo snel van de oorlogsverwoestingen dat gesproken werd van het *Wirtschaftswunder*. Met haar planeconomische standpunten veroordeelde de SPD zich tot de oppositie (Sontheimer 2003). In 1959 kwam daar verandering in, toen op een partijcongres in Bad Godesberg het *Godesberger Programm* werd aangenomen. Er werd afstand genomen van marxisme, de klassenstrijd en de revolutie. In plaats van exclusief arbeidersbelangen te behartigen, wilde de partij inzetten op het verbeteren van de materiële en de geestelijke levensomstandigheden van alle Duitsers. Zo

werd de partij toegankelijk voor kiezers die wel sociale rechtvaardigheid wilden, maar geen revolutie. En nu religie niet langer werd afgedaan als opium voor het volk, kon ook het kerkelijke electoraat gewonnen worden (Bootsma 2017; Corduwener 2017; Turner 1992).

1969-1982: de oppositieperiode

De geestelijke omwenteling, toegeschreven aan de generatie van 1968, nam in Duitsland een lange aanloop. De CDU kende geen interne oppositie en had zelfs nauwelijks een partijstructuur. De partij diende om bekwaame mensen op bestuurlijke posten te krijgen. Daarvoor waren leden irrelevant. Dit begon al bij de oprichting: de CDU bestond al in de West-Duitse Länder, maar een nationaal verband werd pas opgericht in 1949, nadat Adenauer al door de Bondsdag tot bondskanselier gekozen was (Sontheimer 2003). De bondskanselier werd tevens partijvoorzitter en de partij diende vooral de regering in het parlement een werkbare meerderheid te verschaffen. Het eerste partijprogramma, het *Hamburger Programm*, werd dan ook in 1953 opgesteld en bleef tot 1968 het enige (Bosch, 2002). Adenauer is niet het enige voorbeeld van een CDU'er die pas laat formeel bij de CDU betrokken raakte: economie minister Erhard werd pas lid toen hij in 1963 bondskanselier werd.

Adenauer had een autoritaire stijl van leidinggeven. Dit werkte in de beginjaren van de BRD, maar naarmate er steeds meer democratische instituties in werking traden,

kreeg hij kritiek op die stijl (Bootsma 2017). De *Spiegel*-affaire deed verder afbreuk aan zijn reputatie. In 1962 citeerde het opinie-weekblad *Der Spiegel* kritische opmerkingen over de staat van het Duitse leger. Defensie-minister Franz Josef Strauß verordonneerde onderzoek naar het lekken van staatsgeheime stukken en liet de betrokken journalisten arresteren. Deze schending van de persvrijheid viel verkeerd bij het publiek en bij coalitiepartner FDP. Strauß moest aftreden, maar Adenauer kon aanblijven omdat hij aankondigde in 1963 het ambt neer te leggen. Hij bleef wel partijvoorzitter tot 1966 – een functie waarin hij publiekelijk het gezag van de nieuwe bondskanselier, Erhard, ondermijnde.

Al in het begin van de jaren zestig gingen bij bestuursvergaderingen geluiden op om een meer formele partijstructuur op te zetten en interne discussie mogelijk te maken (Bosch 2002). De generatie van Adenauer en Erhard, nog stevig in het zadel, had daar geen behoefte aan. Dit bleek nadelig toen CDU en SPD 1966-1969 samen regeerden. De SPD afschilderen als ongeschikte coalitiepartner kon nu niet meer; dat maakte het moeilijk voor de CDU om zich te blijven onderscheiden (ibid.).

Na de verkiezingen van 1969 trad een coalitie van SPD en FDP aan. SPD'er Willy Brandt (1913-1992) werd bondskanselier. In de oppositie kon de CDU zichzelf opnieuw uitvinden en alsnog een formele partijstructuur opzetten. Eén van de drijvende krachten

hierachter werd Helmut Kohl (1930-2017), premier van deelstaat Rijnland-Palts. Hij behoorde tot een jongere generatie binnen de CDU, die overwegend uit beroepspolitici bestond zoals Kurt Biedenknopf, Heiner Geißler, Norbert Blum, Bernard Vogel en de latere bondspresident Richard von Weizsäcker (ibid.).

De CDU hinkte op twee gedachten. Jongere politici, zoals Kohl, wilden de partij vernieuwen, oudere gingen ervan uit dat ze snel weer zouden gaan regeren. De CDU was nog sterk in de deelstaten en daardoor ook in de *Bondsraad*, de Duitse Eerste Kamer, waarvan de samenstelling evenredig is aan de partijverhoudingen in de Duitse deelstaten.

De CDU ageerde vooral tegen een koerswending in het buitenlandse beleid van Brandt, de *neue Ostpolitik*. Brandt was voor zijn kanselierschap burgemeester van West-Berlijn geweest, in de tijd dat in 1961 de Berlijnse muur werd gebouwd. Brandt concludeerde dat de scheiding tussen Oost en West voorlopig een gegeven zou zijn. Het was daarom praktisch dit te erkennen en diplomatieke betrekkingen aan te gaan met de DDR en andere Oostbloklanden – zonder de hoop op latere hereniging van Duitsland op te geven. De CDU daarentegen wilde de harde lijn van Adenauer handhaven: de DDR niet erkennen en diplomatieke betrekkingen weigeren met landen die dat wel deden, omdat enkel kracht tonen effect zou hebben op communistische regimes.

De scheidslijnen tussen voor- en tegenstanders liepen door alle partijen heen. Toen de confessionele fractievoorzitter in de bondsdag, Rainer Barzel, meende dat voldoende SPD- en FDP-parlementariërs het met hem eens waren, vroeg hij april 1972 een *konstruktiven Misstrauensvotum* aan. Bij deze motie van wantrouwen wordt niet enkel tegen de zittende bondskanselier gestemd, maar wordt ook diens opvolger aangewezen, die het ambt de rest van de termijn moet vervullen. Barzel kwam echter stemmen te kort. Aangezien de spanningen niet verdwenen, stelde Brandt in september de *vertrouwensvraag*. De Duitse grondwet biedt geen mogelijkheid tot het vervroegd uitschrijven van verkiezingen, maar een bondskanselier kan de bondsdag wel vragen om te bepalen of hij nog voldoende vertrouwen geniet om door te regeren. Indien dit niet het geval is – of als de bondskanselier regelt dat zijn partijgenoten bewust niet voor stemmen – worden alsnog verkiezingen uitgeschreven. Brandt won de vervroegde verkiezingen in november. De CDU durfde het nieuwe beleid niet alsnog te blokkeren via de Bondsraad.

De CDU en de CSU

De *Christlich-Soziale Union in Bayern* (CSU) werd opgericht in 1945. Het is een confessionele partij die uitsluitend in Beieren opereert. Bij landelijke verkiezingen kan alleen in Beieren op de CSU gestemd worden. De CDU doet niet mee aan verkiezingen in Beieren, de CSU niet in andere deelstaten. Na federale verkiezingen vormen CDU en CSU echter een gezamenlijke fractie in de bonds-

dag – en deze is meestal de grootste. Hoewel vaak van CDU/CSU gesproken wordt, blijven het afzonderlijke partijen. In landelijke regeringen leveren ze allebei eigen ministers.

Op twee punten verschilt de CSU van de grote zusterpartij. Op materieel vlak is de CSU rechtser. De CSU wil weliswaar een sociaal vangnet in stand houden, maar legt meer dan de CDU nadruk op zelfredzaamheid. Op immaterieel vlak zijn beide partijen voor het traditionele gezin en tegen abortus en euthanasie. De CDU noemt zich christelijk *geïnspireerd*: de Bijbel is een inspiratiebron, maar niet bindend voor iedereen. De CSU beschouwt zich als *christelijk*: sommige standpunten, met name immateriële, komen direct voort uit het geloof. De gematigd conservatieve CDU legt zich in toenemende mate, maar met tegenzin, neer bij de veranderde ideeën omtrent gezin en relaties van de afgelopen dertig jaar. De uitgesproken CSU houdt vast aan de klassieke opvattingen.

Het principiële conservatisme op immaterieel vlak verhindert de CSU niet zakelijk te zijn op andere terreinen. De term *Laptop und Lederhosen* vat dit accuraat samen: economische vooruitstrevendheid en culturele behoudzucht gaan hand in hand. Het heeft de partij geen windeieren gelegd: sinds 1957 heeft de CSU ononderbroken de kanselier geleverd in Beieren, daarvoor zat ze slechts één keer in de oppositie en vanaf 1962 regeerde ze, de periode 2008-2013 uitgezonderd, met absolute meerderheid.

Meestal verliep de samenwerking tussen CDU en CSU goed, maar in de jaren zeventig werd het lastig. Strauß, sinds 1961 CSU-voorzitter, ontpopte zich vanaf 1971 als een van de felste bestrijders van de sociaalliberale regering in de Bondsdag (Melching 2011). Waar Kohl, CDU-voorzitter sinds 1973, zich neerlegde bij de culturele omwenteling van '1968', wilde Strauß die bestrijden. Kohl was lijsttrekker voor CDU/CSU in 1976, maar verloor. Strauß speelde daarop met de gedachte om bij de eerstvolgende verkiezingen in heel Duitsland aan te treden. Kohl antwoordde dat de CDU dan ook mee zou doen aan Beierse verkiezingen. Het CSU-kader floot Strauß terug (Schwarz 2012). In 1978 werd hij kanselier in Beieren. In 1980 zette hij, als CDU/CSU-lijsttrekker, in op het behalen van de absolute meerderheid. Dat was tevergeefs: veel kiezers, ook van de CDU, vonden hem te polariserend. Strauß' nederlaag betekende een nieuwe kans voor Kohl.

1982-1998: de kabinetten van Helmut Kohl

In 1969 had de CDU niet gerekend op een verkiezingsnederlaag. Op de avond van de verkiezingen liep Kohl toevallig FDP-leider Hans-Dietrich Genscher tegen het lijf. Politiek dier als hij was, besepte Kohl dat als de CDU ooit weer zou regeren, het hoogstwaarschijnlijk met de FDP zou zijn en dat het handig was om tot die tijd persoonlijke contacten te onderhouden met FDP-prominenten (Schwarz 2012).

In de loop van de jaren zeventig ging de samenwerking tussen SPD en FDP moeizamer verlopen. Dat lag niet aan Helmut Schmidt (1918-2015) die sinds 1974 bondskanselier was. Schmidt was een pragmaticus die tot de rechtervleugel van de SPD behoorde en waarde hechtte aan een gezonde economie. Hij had in 1977 het voorstel gedaan dat bekend zou worden als het NAVO Dubbelbesluit: in reactie op het plaatsen van nieuwe kernraketten in het Oostblok, zou de NAVO kruisraketten opstellen en gelijktijdig onderhandelen over wederzijdse wapenvermindering. Hij was daardoor ook voor rechtse kiezers aanvaardbaar, en daardoor mede debet aan het verlies van Strauß in 1980.

Binnen de SPD gaf een groeiende meerderheid echter de voorkeur aan pacifisme en een linkere koers. Daarom ging Genscher zich afvragen hoe lang Schmidt de SPD kon blijven leiden. Daarnaast bleken de coalitiepartners anders aan te kijken tegen het verhelpen van de economische crisis. Schmidt wilde op Keynesiaanse wijze de economie stimuleren, terwijl de FDP geïnspireerd raakte door de liberale theorieën over marktwerking van onder andere Milton Friedman. Op de terreinen van economie en buitenlands beleid leek de CDU nu een geschiktere partner dan de SPD.

In oktober 1982 diende Kohl een opbouwende motie van wantrouwen in. Deze werd aangenomen, en zo werd Kohl de nieuwe bondskanselier. Vervolgens vroeg hij de Bondsdag om een vertrouwensstemming.

Net als Brandt in de jaren zeventig zorgde hij dat zijn partijgenoten zich zouden onthouden van stemming. Omdat Kohl zo ogenschijnlijk het vertrouwen van de Bondsdag niet won, moesten er nieuwe verkiezingen worden uitgeschreven. Kohl won die verkiezingen en formeerde in 1983 een kabinet van CDU/CSU-FDP.

De korte flirt met de vernieuwende generatie van de jaren zestig en zeventig bleek niet duurzaam. Eenmaal weer aan de macht vond de CDU het niet langer nodig om na te denken over ideologie of partijstructuur. Kohl was degene die het voor het zeggen had, net zoals Adenauer voorheen. Wel was hij minder afstandelijk dan zijn voorganger. Hij zorgde ervoor dat de persoonlijke verhoudingen met zijn medewerkers goed bleven. Hier stond tegenover dat beslissingen enkel binnen een kleine kring van vertrouwelingen werden genomen (Bosch 2002). Kohl eiste bovendien onvoorwaardelijke loyaliteit (Schwarz 2012).

Net als de Nederlandse CDA-VVD-kabinetten van premier Lubbers richtte Kohl zijn kabinetten op marktwerking en bezuiniging op de overheidsuitgaven. De werkgeversvleugel voerde de boventoon (Bosch 2002). Kohl's toon was conservatiever, maar zijn beleid verschilde nauwelijks van dat van Schmidt. Hij leek voorbestemd om als middelmatige, op het binnenland gerichte kanselier de geschiedenis in te gaan. Dat beeld veranderde toen de Berlijnse muur viel in 1989. Kohl handelde kordaat in deze kwestie en wist te

bewerkstelligen dat Oost- en West-Duitsland op 3 oktober 1989 weer één land werden. Vervolgens won de ‘kanselier van de eenheid’ in december overtuigend de eerste gemeenschappelijke verkiezingen.

Technisch gesproken was de DDR nooit een eenpartijstaat geweest, al zorgde de communistische partij er voor dat de overige partijen klein bleven. In Oost-Duitsland had altijd een CDU bestaan, net als een liberale partij. Voorjaar 1990 won de *Allianz für Deutschland*, een samenwerkingsverband waarvan ook de ‘Ost-CDU’ deel uitmaakte, de enige vrije verkiezingen die de DDR heeft gekend. CDU-lijsttrekker Lothar de Mazière werd voorzitter van een grote coalitie die de eenwording voorbereidde. De ‘Ost-CDU’ ging op in de grote CDU.

Voor de hereniging vreesden sommigen dat de verschillen tussen het op vrije markt en competitie gerichte westen en het aan veertig jaar planeconomie gewende oosten te groot waren om in één keer te overbruggen. Die angst bleek niet ongegrond. Veel Europese landen beleefden een hoogconjunctuur in de jaren negentig, maar Duitsland bleef achter. Binnen het kabinet ontstond verschil van mening over hoe dit opgelost moest worden. De CDU was, deels uit angst voor stemmenverlies, bereid om de oostelijke deelstaten te ontzien en te steunen. De FDP wilde juist vrije markt, privatisering van nutsbedrijven en non-interventie. In de praktijk werd niets gedaan (Bootsma 2017; Van Paridon 2017).

Mogelijk merkte Kohl de binnenlandse problemen onvoldoende op, omdat zijn aandacht sinds 1989 naar het buitenland was verschoven (Szász 2017). De francofiële Kohl kon goed overweg met de Franse president François Mitterrand (1916-1996) (Bozo 2016; Schwarz 2012). In ruil voor de Duitse eenwording had Kohl ingestemd met invoering van de euro. Voor Kohl persoonlijk was dit waarschijnlijk geen groot offer. Hij was altijd overtuigd Europeaan geweest (Schwarz, 2012; cf. Bitterlich, 2017). In 1992 werd het Verdrag van Maastricht getekend. In de jaren negentig werd tevens de weg geëffend voor uitbreiding van de Europese Unie naar het oosten. Aanleiding hiervoor was de oorlog in het voormalige Joegoslavië, dat een communistische, federalistische dictatuur was geweest. Gevreesd werd dat hetzelfde in de voormalige Oostbloklanden zou gebeuren. Door de Oost-Europese landen op te nemen in de Europese Unie, ze ‘weer thuis te brengen’, kon dit worden voorkomen. De Europese hereniging lag vanuit Duits perspectief in het verlengde van de Duitse.

Begin jaren negentig deed Kohl wat Adenauer nooit gedaan had: hij wees een opvolger aan, Wolfgang Schäuble. Toch stelde Kohl zich herkiesbaar voor de verkiezingen van 1994 en van 1998. De laatste verkiezing was er een te veel. De SPD werd de grootste partij, Gerhard Schröder vormde een kabinet met de Groenen, en CDU en FDP belandden in de oppositie. In tegenstelling tot Adenauer legde Kohl daarna wel gelijk zijn partijvoorzitterschap neer.

1998-heden: het tijdperk Merkel?

Na Kohl was het niet duidelijk wie de nieuwe partijleider zou worden. Schäuble werd in ieder geval voorzitter. De in de voormalige DDR opgegroeide Angela Merkel, in de jaren negentig minister in het kabinet Kohl, werd secretaris-generaal. November 1999 brak de *Spendenaffäre* uit. Het openbaar ministerie kondigde aan onderzoek te doen naar mogelijk illegale partijdonaties aan de CDU. Kohl nam de politieke verantwoordelijkheid op zich, maar compliceerde de zaak omdat hij geen namen wilde noemen. Hij had de schenkers zijn erewoord gegeven dat ze anoniem zouden blijven (Bosch 2002; Schwarz 2012). In een open brief aan de *Frankfurter Allgemeine Zeitung* van 22 december 1999 vroeg Merkel zich af of de partij onder dergelijke omstandigheden niet beter afstand kon nemen van Kohl, ondanks zijn verdiensten. In 2000 legde Kohl inderdaad het erevoorzitterschap neer. Toen Schäuble ook genoemd werd in het schandaal, kon Merkel in april voorzitter worden. Daarmee was nog niet duidelijk wie in 2002 lijsttrekker zou worden. Het was een keuze tussen Merkel of de Beierse CSU-premier Edmund Stoiber. De partij stelde de uiteindelijke keuze voor Stoiber zo lang uit, dat diens verkiezingscampagne te laat op gang kwam (Bosch 2002). Tegen Schröder kandideren zou überhaupt niet makkelijk worden. De zelfbewuste, fotogenieke ‘Mediakanzler’ leek de aangevoerde persoon om Duitsland de eenentwintigste eeuw in te leiden. In 2002 versloeg hij Stoiber. Vooralsnog leek Merkel geen kans te maken in 2006.

Met een plan dat hij *Agenda 2010* noemde, wilde Schröder de sociale zekerheid hervormen. Dit was nodig: economisch gezien werd Duitsland in die tijd ook wel de zieke man van Europa genoemd. Schröders maatregelen vielen verkeerd bij de achterban. Aan de onderkant van de samenleving werden de lonen zo laag, dat sommige mensen twee of zelfs drie banen nodig hadden om rond te kunnen komen. Als gevolg hiervan kelderde de populariteit van Schröder en verloor de SPD verschillende deelstaatverkiezingen. Toen de regeringscoalitie geen meerderheid meer had in de bondsraad, besloot Schröder in juli 2005 de vertrouwensvraag te stellen. De Bondsdag verleende hem geen vertrouwen en er werden vervroegde verkiezingen uitgeroepen, die Schröder verloor. De CDU/CSU van lijsttrekker Merkel werd groter dan de SPD.

Gezien de uitslag leek een coalitie van CDU/CSU en SPD – de twee tegenpolen – de enige werkbare optie. Bij de traditionele *Elefantenrunde*, een televisiedebat tussen de lijsttrekkers na de stembusuitslag, verklaarde Schröder dat gebroken moest worden met het gebruik dat de grootste fractie de bondskanselier levert, omdat alleen hij zo’n *große Koalition* kon leiden. Het leverde hem veel kritiek op van het publiek, dat sympathie kreeg voor underdog Merkel (ZDFZeit, 2017; Van Paridon 2017).

Zo werd Merkel in 2005 bondskanselier van een CDU/CSU-SPD-kabinet. Tussen 2009 en 2013 regeerde zij verder met de FDP en

vanaf 2013 - de FDP haalde in dat jaar de kiesdrempel niet - opnieuw met de SPD. Vanaf dit punt wordt het lastig om Merkel te beschrijven zonder subjectief te zijn. Haar bondskanselierschap verloopt niet zonder controverses. In 2009 en 2010 legden verschillende CDU-functionarissen bijvoorbeeld, ogenschijnlijk vanuit het niets, hun functies neer. De meeste daarvan behoorden tot de rechtervleugel van de partij, terwijl Merkel eerder in het midden zit. Hoe kan dit geïnterpreteerd worden?

In december 2016 werd op Arte en de ARD een documentaire uitgezonden, *Angela Merkel - die Unerwartete*.² Nadruk werd gelegd op het gegeven dat de CDU tientallen jaren vrij homogeen bestuurd was. De twee succesvolle bondskanseliers, Adenauer en Kohl, waren allebei katholiek, afkomstig uit het Rijnland (de een uit Keulen in Noordrijn-Westfalen, de ander uit Rijnland-Palts) in het uiterste westen van Duitsland. Binnen de CDU had vooralsnog een katholiek *old boys network* bestaan. De verwachting was dat daaruit de opvolger van Kohl zou voortkomen. De protestantse Merkel was direct na de hereniging opgeklommen in de CDU, maar zou door het partij establishment als Oost-Duitse excuustruus beschouwd zijn, 'het meisje van Kohl'. Na haar tweede gewonnen verkiezing in 2009 zou ze eindelijk voldoende gezag en zelfvertrouwen krijgen om haar critici de mond te snoeren en daarmee de partij definitief te verbreden voor mensen van buiten de oude klik.

“...Als leider van een grote volkspartij is Merkel dan liberaal, dan weer conservatief, dan weer sociaal-christelijk...”

Een andere interpretatie luidt dat Merkel progressiever is dan het merendeel van de CDU, die in haar bestaan overwegend centrumrechts en behoudend is geweest. In 2009 en 2010 zou zij een richtingensrijd beslecht hebben in het voordeel van de linker-vleugel van de partij. Voor deze interpretatie pleit dat ze in haar tweede ambtstermijn twee punten die altijd belangrijk geweest zijn voor de behoudende achterban – de dienstplicht en de kerncentrales – heeft afgeschaft.

Een derde, cynische, mogelijkheid luidt dat Merkel vooral een technocraat is, die zich consequent aansluit bij wat de winnende partij lijkt te worden. In de DDR was zij niet enkel lid van de communistische jongerenvereniging - onvermijdelijk voor wie in die samenleving carrière wilde maken - ze zou hoofd 'agitatie en propaganda' zijn geweest. Zij sloot zich pas aan bij de oppositie toen de val van de Muur onvermijdelijk leek. Na de hereniging was de CDU de grootste regeringspartij. Afstand nemen van standpunten die voor de CDU belangrijk zijn zou haar weinig moeite kosten, omdat het haar nooit om de ideologie ging, maar om de carrièrekansen.

Een definitief antwoord, als dat al komt, zal ongetwijfeld pas na haar vertrek uit de actieve politiek komen. Tot die tijd zal ieder

oordeel meer zeggen over de opvattingen van de beoordelaar dan over Merkel. Haar pleidooi om vluchtelingen op te nemen - het *Wir schaffen das* - lijkt de cynische interpretatie te weerspreken. Dat neemt niet weg dat ze daarmee voor de derde keer de behoudende achterban tegen de haren instreek. In de zomer van 2017 lokte ze door een interview vervroegd een stemming uit over openstelling van het huwelijk voor mensen van hetzelfde geslacht. Dat ontnam links een verkiezingsissue, maar ook de behoudende CDU-stemmers een belangrijk vierde punt. Dat Merkel tegen het homohuwelijk stemde veranderde daar weinig aan. *Ehe für Alle* werd aangenomen.

De CDU: partij of bestuurdersvereniging?

De website van het Duitsland Instituut in Amsterdam bevat een veelzeggende zin: 'de CDU is verantwoordelijk voor belangrijke ontwikkelingen in het naoorlogse Duitsland: de op het Westen gerichte buitenlandse politiek van de BRD van kanselier Adenauer; het model van de Rijnlandse sociale markteconomie van Ludwig Erhard; de eenwording van Duitsland, de oprichting van de Europese Unie en de invoering van de euro onder Helmut Kohl.' Sinds 1949 heeft die partij 48 jaar de bondskanselier geleverd. Je zou denken dat het huidige Duitsland niet had kunnen bestaan zonder de CDU.

De partijtop is kleiner dan de achterban: Adenauer, Kohl en Merkel zijn samen 42 jaar bondskanselier geweest. 'Kohls inspira-

tie was Adenauer, Merkels leermeester was Kohl' (Jürgens 2009, 306). Samen waren ze 58 jaar partijvoorzitter. Wat zegt dit over het democratische gehalte binnen de partij? In Nederland worden succesvolle partijleiders en premiers geacht om na verloop van tijd plaats te maken voor anderen. Premiers Lubbers en Kok kandideerden zichzelf niet meer na respectievelijk drie en twee kabinetsperiodes, VVD-leiders Wiegel en Bolkestein gaven het stokje door aan Nijpels en Dijkstal. In Duitsland blijven partijleiders en premiers echter aan tot ze verkiezingen verliezen of door omstandigheden niet verder kunnen.

In het najaar van 2010 protesteerde een groot deel van de achterban van het CDA tegen samenwerking met de PVV. Hetzelfde gebeurde in het najaar van 2012 en in het voorjaar van 2017 bij de VVD, toen werd gevreesd dat de partij teveel toezeggingen deed aan coalitiepartners inzake de zorgkosten en het milieu. De SPD verloor de Duitse verkiezingen van 2005 toen Schröder op het gebied van de sociale zekerheid het tegendeel deed van wat de eigen kiezers wilden. Merkel werd afgelopen december met bijna negentig procent van de stemmen herkozen als partijvoorzitter, ook al zette ze sinds 2010 al vier zaken overboord die voor de achterban belangrijk waren (Bosch 2002; Krings 2012). Zoiets zou ondenkbaar zijn bij Nederlandse confessionele partijen.

De CDU geeft veelal de voorkeur aan pragmatisme boven uitgeschreven leerstellingen, omdat anders de vrijheid van bestuurders om

te reageren op omstandigheden ingeperkt zou worden. Aan ideologische discussies wordt, anders dan bij vooral protestantse Nederlandse christendemocraten, weinig waarde gehecht (Bosch 2002). Gevraagd naar haar ideologische grondslag antwoordde Merkel dat ze als leider van een grote volkspartij dan liberaal, dan weer conservatief, dan weer sociaalchristelijk is (Jürgens 2013).

De CDU huldigde het grootste deel van haar bestaan traditionele conservatieve standpunten, zoals zelfredzaamheid, gemeenschapszin en het traditionele gezin. Sinds eind jaren negentig lijkt ‘gezin’ ingeruild voor het bredere begrip ‘familie’ (Bosch 2002). Inmiddels is het punt bereikt dat overgebleven conservatieve CDU-politici zich niet meer kandideren, omdat ze zich niet langer herkennen in waar de partij nu voor staat (*Frankfurter Allgemeine Zeitung* 2016).

Het enige conservatieve geluid tegen Merkel is CSU-leider Horst Seehofer, kanselier van Beieren sinds 2008 – en de enige confessionele deelstaatkanselier die niet door een landelijke CDU-voorzitter weggestuurd kan worden. Veel commentatoren weten niet of Seehofer oprecht is in zijn kritiek of enkel zijn populariteit in Beieren wil handhaven. Al heeft Beieren reden om kritisch te zijn: als een van de twee zuidelijke deelstaten ontdekte het direct de gevolgen de toegenomen vluchtelingenstroom na het in 2015 uitgesproken *wir schaffen das*.

Op economisch terrein is de CDU vooralsnog consequent gebleven: de vrije markt is

leidend, het bedrijfsleven moet niet te veel gehinderd worden door regelgeving. De FDP vindt dit ook, maar schommelt doorgaans tussen de vijf tot tien procent, waardoor de CDU een effectievere beschermer van het bedrijfsleven is. Daar staat tegenover dat Kohl noch Merkel de sociale zekerheid heeft versoberd of de arbeidsmarkt heeft geflexibiliseerd. SPD-bondskanselier Schröder deed dit wel. Merkel plukte de economische vruchten van zijn impopulaire maatregelen. De bezuinigingen die de CDU-regering sinds het uitbreken van de eurocrisis eist van Zuid-Europese landen, met name Griekenland, heeft ze zelf niet door hoeven voeren in eigen land.

Het roept de vraag op wat er met de CDU zal gebeuren mocht die partij ooit langdurig in de oppositie belanden. Het CDA heeft sinds 1994 geleerd dat partijen een zeker ideologisch profiel moeten behouden om herkenbaar te blijven in een regeringscoalitie of als oppositiepartij. De CDU is nooit juniorpartner geweest in een regering. Het pragmatisme van Merkel, en de steun die de partij haar blijft geven, zou dus ingegeven kunnen worden door angst om ooit de macht te verliezen.

Enkele bespiegelingen op de recente verkiezingsuitslag

De CDU zal voorlopig de grootste partij in Duitsland blijven. Door haar ideologische pragmatisme heeft die partij een grotere kans om ondanks de ontkerkelijking groot te blijven dan het Nederlandse CDA. Tegelijkertijd

is het daardoor lastiger om in te schatten aan welke standpunten de christendemocraten wel en niet zullen vasthouden.

Uniek aan het Duitse kiesstelsel is dat sommige parlementszetels evenredig verdeeld worden en andere via kiesdistricten, waardoor kiezers feitelijk twee stemmen hebben. Calculerende kiezers kunnen zo hun eerste evenredige stem uitbrengen op de grote partij van hun voorkeur (SPD of CDU) en hun tweede kiesdistrictsstem op de gewenste coalitiepartner. Toen de CDU in 2013 echter, door stemmenverlies aan de pas opgerichte AfD, vreesde minder groot te worden, bleek Merkel regeringspartner FDP geen *Zweitstimmen* te gunnen. Ze ontpopte zich als een vrouwtjesspin die haar coalitiepartner leegzuigt (Cuperus 2017).

Nu Merkel in het zadel blijft, wordt haar houding jegens Frankrijk essentieel. In 2011 steunde ze openlijk de hernieuwde presidentskandidatuur van Nicolas Sarkozy. Sinds Emmanuel Macron afgelopen mei president werd, doet ze alsof ze diens ideeën om Europa versneld te centraliseren steunt. Macrons op charisma gebaseerde campagne en zijn voorkeur voor snelle veranderingen staan haaks op de regeerstijl van Merkel, die bij voorkeur alle mogelijkheden zorgvuldig afweegt en zich doorgaans pas uitspreekt als het duidelijk is welke richting het beleid op zal gaan (Jürgens 2013). Merkel heeft bewezen dat ze verschillende Franse presidenten in toom kan houden (Jürgens 2009). In tegenstelling tot voorgangers heeft zij nooit

langer dan één termijn dezelfde president tegenover zich gehad. Chirac was niet herkiezbaar in 2007. Na Chirac regeerden twee presidenten, Sarkozy en Hollande, eenmalig. Gaat Merkel nu overstag omdat zij denkt dat het Frankrijk van Macron een opkomende Europese macht is of wil zij hem liever doodknuffelen?

In landen zonder maximumtermijn lijken presidenten en premiers die na twee termijnen ophouden beter de geschiedenis in te gaan dan degenen die doorgingen. In een derde termijn lijkt slijtage plaats te vinden. Dat Kohl in 1990 opnieuw aantrad is begrijpelijk, maar voor zijn nagedachtenis was het beter geweest als hij in 1994 was afgezwaaid. Adenauer en Kohl gingen te lang door. Merkel besloot voor de tweede keer langer te blijven zitten dan het aan te bevelen maximum van twee termijnen, leek geen last te hebben van binnenlandse oppositie en heeft geen Europese leider van gelijk gewicht naast zich. Is zo'n positie wel te handhaven? De verkiezingen van 2017 verliepen niet bepaald gunstig voor de Union: de CDU verloor acht procent van het aantal zetels, de CSU zakte in Beieren tot 38 procent – beide partijen behaalden daarmee hun slechtste resultaat ooit. AfD en FDP werden derde en vierde partij met 12,6 en 10,7 procent van de stemmen. Die uitslag betekent dat de CDU aan elk van deze partijen ongeveer een miljoen kiezers verloor. Betekent dit dat de *economisch* conservatieven zijn uitgeweken naar de FDP en de *cultureel* conservatieven naar de AfD?

Coalitiepartner SPD heeft verklaard voor de oppositie te kiezen. Aangezien de AfD uitgesloten wordt, lijkt een coalitie van Merkel's CDU met de Groenen en FDP onvermijdelijk (Van Istendael 2017). Dat zal niet makkelijk worden: de Groenen en de FDP staan haaks op elkaar omtrent milieu en economie en de Groenen en de CSU denken tegengesteld over migratie en vluchtelingen. De pro-Europese FDP is tegen eurobonds en andere maatregelen die het risico brengen dat Noord-Europese landen kunnen opdraaien voor Zuid-Europese begrotingstekorten. Regeringsdeelname zal de Europese ambities van president Macron bemoeilijken – tegen het zere been van CDU/CSU en de Groenen, die juist hechten aan Duits-Franse samenwerking (Verburg 2017).

Op korte termijn lijkt Merkels positie verzwakt. Ze blijft bondskanselier omdat haar partij ondanks verlies nog steeds de grootste is, maar mogelijk komt ze onder vuur te liggen van de conservatieve partijgenoten die de positionering als middenpartij afkeuren. Vooralsnog lijkt ze in een situatie te gaan komen die vergelijkbaar is met die van de Britse premier Theresa May.

P. de Jonge is politiek historicus. Hij publiceert geregeld op www.historiek.net en www.jongehistorici.nl.

Literatuurlijst

- Bitterlich J., in *Elsevier*, 8/15 juli 2017, 58-61.
- Bootsma, P., *Coalitievorming. Een vergelijking tussen Duitsland en Nederland*, Amsterdam, 2017.
- Bosch, F., *Macht und Machtverlust. Die Geschichte der CDU*. Stuttgart, 2002.
- Bozo, F., *French foreign policy since 1945: an introduction*. New York, 2016.
- Corduwener, P., *The problem of democracy in postwar Europe. Political actors and the formation of the postwar model of democracy in France, West Germany, and Italy*. New York, 2017.
- Cuperus, R., 'Duitse politiek is binnenlandse politiek', *De Volkskrant*, 21 augustus 2017.
- *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 'Bosbach möchte nicht mehr', 23 augustus 2016.
- *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 'Die von Kohl eingeräumten Vorgänge haben der Partei Schaden zugefügt', 22 december 1999.
- Großbölting, T., *Der verlorene Himmel. Glaube in Deutschland seit 1945*, Göttingen, 2013.
- Istendael, G. van, 'Deutschland was nun?', 25 september 2017 gepubliceerd <http://www.mo.be/column/deutschland-was-nun>
- Irving, R.E.M., *Adenauer*. Londen, 2002.
- Jonge, P. de, 'De FDP: van onmisbare coalitiepartner tot German Mut', in: *Liberaal Reveil*, 2016, vol. 2, pp. 87-95.

-
- Judt, T., *Na de oorlog. Een geschiedenis van Europa sinds 1945*, Amsterdam, 2010.
 - Jürgens, H., 'Angela Merkel. Continuïteit en vertrouwen' in: F. Boterman en W. Melching (red), *Het wonder Duitsland in 20 portretten* (Amsterdam, 2009), 296-308, 306.
 - Jürgens, H., 'Getemde leeuw of sluwe vos? Angela Merkels politieke retoriek en strategie in het licht van de eurocrisis', *Internationale Spectator*, 67:9 (2013), 23-28, 26.
 - Krings, G., 'De C van de Duitse CDU', *Christen Democratische Verkenningen*, Herfst 2012, 184-190, 185.
 - Lucardi, P. en Voerman, G., 'Eccentric yet powerful: the position of the liberals in the Dutch party system', in: Van Schie, P. en Voerman, G. (red), *The dividing line between success and failure. A comparison of liberalism in the Netherlands and Germany in the 19th and 20th centuries*, Berlijn, 2006, pp. 121-141.
 - Melching, W., 'De actualiteit van Franz Josef Strauß (München 1915-Regensburg 1988)' in *Christen Democratische Verkenningen Lente 2011*, 160-164.
 - Mitchell, M., 'Antimaterialism in early German Christian Democracy' in Kselman T., Buttigieg J. (red), *European Christian democracy historical legacies and comparative perspectives*, Notre Dame, 2003, pp. 164-198.
 - Paridon, K. van, 'Wir sind wieder wer', over de neer- en opgang van de Duitse economie', in: H. Jürgens en T. Nijhuis (red), *De vleugels van de adelaar. Duitse kwesties in Europees perspectief* (Amsterdam, 2017), 49-67, 67-57.
 - Schwarz, H.P., *Helmut Kohl. Eine politische Biographie*. München, 2012.
 - Sontheimer, K., *Die Adenauer-Ära*. München, 2003.
 - Turner jr., H.A., *Germany from Partition to Reunification*, New Haven, 1992.
 - Verburg, M., 'Twistpunten voor een Jamaica-coalitie', URL: <https://duitslandinstituut.nl/artikel/23001/twistpunten-voor-een-jamaica-coalitie>, geraadpleegd op 12 oktober 2017.
 - ZDFZeit, 'Mensch Schröder!', 9 september 2017.
-
1. In mei 2017 wijdde de Konrad-Adenaur-stiftung, het wetenschappelijk bureau van de CDU, een nummer van haar tijdschrift *Die Politische Meinung* aan Erhard, getiteld: 'Ludwig Erhard - Deutschlands größter Mutmacher'.
 2. 20 september 2017 uitgezonden 2Doc op NPO 2 als 'Angela Merkel – the unexpected'.